

BAYRAM, Mehmet, "Bizans Coğrafyası" *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, IV/1, Haziran 2021, s. 138-149.

Makale Türü: Tarih Çeviri

DOI No:

Geliş Tarihi / Received: 2 Aralık/December 2020
Online Yayın: 26 Haziran 2021

Kabul Tarihi / Accepted: 30 Nisan/April 2021
Published Online: 26 June 2021

Bizans Coğrafyası*

Byzantine Geography

Mehmet BAYRAM^{1*}

¹ Arş. Gör. Aksaray Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, AKSARAY.

* mehmetbayram@aksaray.edu.tr

+ ORCID: 0000-0003-3699-9808

Öz- Bu bölüm, Erken Bizans dönemindeki Yunan coğrafi yazımı ve coğrafya algısının çeşitli biçimlerini ve yöntemlerini ortaya koymaktadır. Bizans için coğrafya, eski Yunanlıların birikimlerinin belirli dönem yazarları tarafından aktarılması ve bu bilgi birikiminin, el yazmalarının birebir kopyalanarak, eski yazılardan alıntılar yapılarak veya müstakil izahlar eklenerek kullanılması anlamına geliyordu. Bizanslıların coğrafya bilgilerini ve algılarını en çok etkileyen iki antik dönem yazarı Strabon ve Ptolemaios idi. Ayrıca Marcianus, Protagoras, Hierocles ve Stephanos tarafından yazılanlar gibi coğrafi incelemelerin yanı sıra, birçok tarihi kaynak coğrafya ile ilgili kapsamlı ilaveler (örneğin Philostorgius) içeriyordu. Elçilerin raporları da genellikle ziyaret ettikleri bölgelerin coğrafi bir analizini ihtiva ediyordu. Antakya okulunun Hıristiyanları (Antakyalı Theophilus, Tarsuslu Diodorus, Misisli (Mopsuestia) Theodorus, İskenderiyeli Kosmas) dünyanın yuvarlak olduğu teorisini reddetme eğilimindeydiler. Seyahatnameler ve seyyahların raporları, insanların nasıl seyahat ettiğine dair fikirler vermektedir. *Tabula Peutingeriana*, M.S. 435 civarında Roma yollarını gösterir.

Anahtar Kelimeler- Hierocles, Marcianus, *Tabula Peutingeriana*, Philostorgius, Priscus, Protagoras, Ptolemaios, Stephanos, Strabon.

* Andreas Kuelzer, Austrian Academy of Sciences, Institute for Medieval Research, Division of Byzantine Research, Vienna, Austria. E-mail: andreas.kuelzer@oeaw.ac.at.

Coğrafi bölgeler, ister bir çöl, isterse zorlu bir dağ silsilesi veya verimli bir ova olsun, insan yaşam ve yerleşim alışkanlıklarını önemli ölçüde etkiler. Dağlar ve volkanik araziler, nehir deltaları, geniş bataklıklar, göller, denizler ve sürekli değişen kıyı şeritleri, geçilmez ormanlar ve ölümcül çöller gibi coğrafi yapılar, Bizans halkının seyrüsefer ve ticaretlerinin yanı sıra genel iletişimlerini ve yaşam biçimlerini de etkilemiştir. İnsanlar iklim şartlarından bugün olduğundan daha şiddetli bir şekilde etkileniyorlardı; insanlar kuraklık ve sellere, fırtınalara ve don dönemlerine göğüs germek zorundaydı. Bu koşullar altında, az gelişmiş ilkel aletlerle çalışarak ekin yetiştiriyor ve hayvancılık yapıyorlardı.

Bu nedenle, coğrafi ve iklimsel faktörler büyük önem taşıyordu: Coğrafi faktörler, hayatlarını Küçük Asya'nın dağlık bölgelerindeki ücra vadilerinde veya geniş Trakya ovalarında geçirenlerin yanı sıra Ege Denizi veya Doğu Akdeniz'de seyir halindeki denizciler üzerinde de izler bırakmıştır. Hareketlilik günümüzde olduğundan daha az yoğun olsa da, insanlar (çoğunlukla erkekler, nadiren kadınlar) hareket halinde oldukları alanlar hakkında izlenimler ve bireysel tecrübeler kazanmışlardır. Elbette bu tecrübeler ancak belli bir noktada yazıya dökülürse geliştirilip yeniden dizayn edilebilirdi. Bu, bir yandan coğrafi veya iklimsel gözlemlerin Bizans literatürünün çeşitli türlerinde bulunduğu, ancak diğer yandan bu tür yorumların sayısının çok sınırlı olduğu anlamına gelir. Okur-yazarlığa yetersiz veya hiç mümkün olmayan erişimden dolayı birçok gözlem ve deneyim yok olmuştur. Bir kısım gözlemler ise, belirli dönemlerde yazıya aktarılsa da, düşük edebi değere sahip kabul edildiği ve bu nedenle sonraki nesiller tarafından artık kopyalanmadığı için aktarılamamıştır. Okuryazarlık seviyesi ve metinlerin aktarılması sorunları, insan algısının temel sorunuyla veya coğrafyanın Bizans dönemi insanların yaşamındaki genel önemi ile karıştırılmamalıdır. Temelde, günümüze kadar korunabilmiş Bizans coğrafya literatürü, antik dönem metinleri üzerine yapılan yorumlar ve eklemeleri içeren bilimsel metinler ile dini kurumlar ve devlet kurumları için kaleme alınan, seyyahlara ve tüccarlara karada ve denizde rehberlik etmeleri için yazılan ve seyyahların gözlemlerine dayanan daha pratik metinler olarak sınıflandırılabilir.

1. Antik Miras ve Bu Mirasın Aktarımı

Bizans'ta coğrafya, eski Yunanlıların bilgilerinin aktarımı ve bu materyalin belirli bilim adamları tarafından, el yazmaları kopyalanarak, eski yazılardan alıntılar yapılarak ve hatta farklı fikirler üzerine yeni yorumlar getirerek az ya da çok eleştirel ele alınması anlamına gelirdi. Antik dönemde Yunan coğrafyasının ruhani babası olarak övülen Homeros (yaklaşık M.Ö. 8. yüzyıl) (Strabon 1.1.1-2, 1.1.11), bilimin diğer alanlarında yüksek saygı duyulmakla birlikte Bizans coğrafi düşüncesi üzerinde çok sınırlı bir etkiye sahip olmuştur. Onun coğrafya bilgisi aslında Doğu Akdeniz ile sınırlıydı, Uzak Doğu ve Batı Avrupa ihmal edilmiş; hatta farklı iklim bölgelerine ilişkin ifadeler yok denecek kadar azdı. Onun küresel demir çanak şeklinde bir gökyüzü kubbesiyle kaplı (İlyada 17.425; Odyseia 3.3; 15.329), karanlık derinliklere gömülü (İlyada 8.13-16; 478-479; 14.204; 15.188-192), etrafı Okeanos Nehri ile çevrili olan (İlyada 14.200-201; 18.607-609), güneşin ve yıldızların her sabah ve akşam doğup battığı (İlyada 5.5-6; 7.421-423; 8.485-486; Odyseia 19.433-434) düz bir dünya tasavvuru Bizanslıların fikirleriyle uyuşmamış, algılanabilir bir iz bırakmamıştır.

Aynı durum, Milet Okulu filozofları olarak da bilinen, en ünlü temsilcileri Miletoslu Thales (M.Ö. yaklaşık 600), Anaksimenes ve Anaksimander (her ikisi de M.Ö. 6. yüzyıl) olan Sokrates öncesi Yunan filozoflarının coğrafya ile ilgili fikirleri için de geçerlidir. Onların yazıları dağınık parçalar halinde günümüze ulaşmıştır. Bu filozoflar, dünyayı ya suda ya da havada yüzen, okyanusla çevrili düz bir disk olarak tasavvur etmişlerdir. Onların görüşleri, Bizans coğrafi kavramları üzerinde, antik Yunanların bilgisini Uzak Doğu'da Hindistan'a ve Batı'da Cebelitarık'a kadar genişleten Miletoslu Hekataios'un (M.Ö. yaklaşık 560-480) yazıları kadar az etkiye

sahipti. Aynı şey İskenderiye, Bergama ve diğer ilim merkezlerinde bulunmuş ve disiplinlerini hem tarihin hem de felsefenin etkisinden kurtarmaya ve onu matematik ve astronomiye daha güçlü bir şekilde bağlamaya çalışan Helenistik coğrafyacıların yazıları için de geçerlidir. Bu bağlamda, Kireneli Eratosthenes (M.Ö. yaklaşık 275-195) Sisamlı Aristarchus (M.Ö. yaklaşık 320-250) ile birlikte anılmalıdır. Kireneli Eratosthenes, *Peri anametrēseēs tēs gēs* adlı eserinde dünyanın çevresini 252.000 stadia, yani yaklaşık 45.460 km olarak hesaplamıştı ki; bu ölçüm şaşırtıcı derecede doğruydü - bugün matematiksel coğrafyanın kurucusu olarak kabul ediliyor.

Yine de yayımlandıktan kısa bir süre sonra, Eratosthenes'in coğrafya kavramı, içerdiği belirsizlikler nedeniyle, örneğin Hipparkos (M.Ö. 2. yüzyıl) ve Polybios (M.Ö. yaklaşık 200-120) tarafından şiddetle eleştirildi. Bunların ardından, bilginlerin çoğu, ülkelerin ve coğrafyaların tanımına, daha "pratik bir coğrafya" bakışıyla yaklaşmaya başladılar. *Oikoumenē*'nin iyi bilinen dünya olarak tanımlanmasıyla sınırlı kaldılar (ilk olarak Herodot 3.106'da); en iyi durumda, belirli bölgeler hakkında yazmadan önce seyahat ettiler.

Dünya okyanusundaki ayrı kıtaların varlığı düşüncesi, M.Ö. 5. yüzyılda zaten biliniyordu ve beş iklim bölgesi ve küresel dünya teorileri temelinde geliştirilmişti. Konu olarak *oikoumenē* ve *anti-oikoumenē* olarak tezahür etti, daha sonra da *peri-oikoumenē* olarak ve Antichthon gezegeni olarak, yavaş yavaş arka planda kayboldu. Yine de, bu teoriler Epemiyeli Posidonius'un (M.Ö. yaklaşık 135-51) coğrafi çalışmalarında ele alınmış ve Malluslu Krates (M.Ö. 2. yüzyılın ilk yarısı) tarafından önemli ölçüde geliştirilmiştir.

Yaşlı Heraclides Ponticus'un (M.Ö. yaklaşık 390-322) M.Ö. 4. yüzyıla kadar herhangi bir güneş merkezli gezegen sistemini ortaya atmış olması olası olmasa da, Heliosentrizm (günmerkezcilik), Sisamlı Aristarchus tarafından M.Ö. 280 civarında ileri sürülmüştür. Ancak bu fikir, kendisini çok açık bir şekilde ortaya koyan ve bu nedenle çoğunluğun görüşüne göre doğru olması gereken Aristoteles'in (MÖ 384-322) jeosantrik teorisi lehine reddedildi. Dolayısıyla, jeosantrik model tüm Bizans dönemi boyunca hâkim doktrin olarak kaldı.

Bizanslıların coğrafi fikirleri üzerinde biçimlendirici bir etkiye sahip olan bu eski eserler ilk olarak; Amasyalı Strabon tarafından Pontus bölgesinde (yaklaşık M.Ö. 63 - M.S. 23) yazılan 17 ciltlik halkların ve coğrafi mekânların açıklayıcı bir tarihi ya da *chorography*'sini sunan, sayısız konu dışı bilgilerle zenginleştirilmiş ve pek çok yerinde önemli gözlemlere yer verilen *Geōgraphika* adlı eser, ikinci olarak, İskenderiyeli Claudius Ptolemaios'un (M.S. yaklaşık 100-178) metodik tartışmalar ve astronomik verilere dayalı yaklaşık 8.100 *topographica* ve coğrafi yapı içeren 8 ciltlik *Geōgraphikē huphēgēsis* adlı eseridir. Eser, dünyayı bir küre ve evrenin merkezi olarak kabul ediyor. Bu eser, harita yapımı hakkında talimatlar veren, günümüze kadar ulaşabilen ilk bilimsel incelemedir. Bir dünya haritasının yanında, 26 Roma eyaletinin enlem ve boylamlarla net bir şekilde ayrılmış haritası da mevcuttur. Birkaç Yunan el yazması (diğerlerinin yanı sıra, 15. yüzyıl el yazmaları *Laurentianus Conventi Soppressi* 626, *Vaticanus Urbinas Graecus* 83 ve *Vindobonensis Historicus Graecus* 1) İskenderiyeli Agathodaemon'u haritaların çizeri olarak anmıştır; ancak haritaların oluşturulduğu tarih hala bilinmemektedir. Aynı kişinin sadece dünya haritasını mı yoksa tüm haritaları mı çizdiği konusu da muammadır.

Strabon'un selefleri hakkındaki eleştirel analizi, önceki coğrafya çalışmalarından sayısız fikir aktardı. Onun *Geōgraphika*'sı muhtemelen ölümünden sonra yayımlandı ve başlarda çok büyük bir etki yaratmadığı görülüyor. Bu çalışmanın kullanıldığına dair ilk kanıt, İmparator Hadrian yönetimindeki Dionysius Periegetes'in yazılarında görülse de (M.S. 117-138), mevcut bilgilerden anladığımız kadarıyla, yalnızca 6. yüzyıldan itibaren yaygın olarak kullanılmış gibi görünüyor. Orta Bizans döneminde bilim adamları Strabon'un metnini derinlemesine incelediler; iyi eğitimli

Başpiskopos Kayserili Arethas (yaklaşık 860-944), Strabon hakkında yazdığı ince detaylar ile ünlü yazarlardan biridir. Coğrafyacının çağdaş tarihçilerin yazıları üzerindeki etkisi açıktır. Örneğin Genesis, Theophanes Continuatus veya *Epitome* adlı grubun metinleri önemli göstergelerdendir.

Claudius Ptolemaios kuşkusuz Yunanca konuşulan dünya üzerinde daha da güçlü bir etkiye sahipti; Geç Antik Çağ ve Bizans milenyumunun coğrafi fikirlerini bu kadar önemli bir şekilde şekillendiren oydu. (*Anōnumou Diagnōsis en epitomē tēs en tēi sphairai geōgraphias* (M.S. 150'den sonra) ve Protagoras'ın (3. yüzyıl; Photios, *Bibliotheca* cod. 188) neredeyse 6 ciltlik *Geōgraphia tēs oikoumenēs* eseri, İskenderiyeli ünlü yazarın geleneğini devam ettiren Bizans öncesi dönemin iki büyüleyici eseri. Pontus'ta 4. yüzyılda veya 5. yüzyılın başlarında yaşayan Heraclealı Markianos, bugün büyük ölçüde kaybolan diğer yazıların yanı sıra, Uzak Doğu ve Atlantik Okyanusu'nun kıyı bölgelerini kapsayan eseri olan, neredeyse tamamen korunmuş *Periplous Maris exteri* eserini oluşturdu. O, önemli bir otorite olarak kabul ettiği Ptolemaios'u eserinde sıkça kullandı.

Geōgraphikē huphēgēsis, Erken Bizans döneminde Süryanice ve Ermeniceye çevrildi; Orta Bizans döneminden en az üç Arapça uyarlama bilinmektedir. Dahası, günümüze ulaşan elliden fazla Yunan el yazmasının en eskisi bu döneme aittir; bu eserler, Ptolemaios'un coğrafya başyapıtına (magnum opus) sürekli atıf yapıyor ve Bizans "dünya görüşü" üzerindeki etkisini doğruluyorlar. Çok sayıda Bizanslı yazar, İskenderiyeli bilginin coğrafi çalışmalarına aşina olduğunu eserlerinde belli etmektedirler.

2. Okul Nüshaları ve İzahatları

Böylelikle Bizanslılar, Strabon veya Ptolemaios gibi ünlü antik coğrafyacıların yeryüzünün gövdesi, dünyanın (oikoumenē) yapısı, okyanusların konumu veya yüksek dağ sıralarının doğru konumu ile ilgili aktarımlarına oldukça aşinaydı. Genellikle Antik coğrafya yazıları hem dilbilim hem de içerik açısından basitleştirilmiş ve okul nüshaları için gözden geçirilmiş; ek olarak, diğer coğrafi çalışmalar hakkında yorum yapmak için uyarlamalar yapılmıştı. Bu bağlamda, örneğin, Patrik Photios'un (yaklaşık 810-893) bir öğrencisi tarafından yazılan *Hupotupōsis geōgraphias en epitomē* (coğrafyaya ilişkin kısa taslak) ve önde gelen devlet adamı Michael Psellus (yaklaşık 1017–1078) tarafından kaleme alınan *Didaskalia pantodapnē* (Kapsamlı talimat) incelemesinden ve bunlara ek olarak 11. yüzyılda Antakyalı doktor olan Symeon Seth'in faydalı bilgiler içeren ders kitabının *Sunopsis tōn phusikōn dan* ("Doğal fenomenler üzerine genel bir bakış") bazı bölümlerinden bahsetmek gerekir. Bir diğer ilginç çalışma da Selanikli Eustathius'un Dionysius Periegetes'in *Periēgēsis tēs gēs* ("Dünyanın Coğrafi Tanımı") 12. yüzyıldan kalma, geç antik yeryüzü betimlemesinin düzyazıya mükemmel bir aktarımı olan yorumudur. (*Geographi graeci minores* 2 [1882] 201-407). Antik coğrafyacılar arasında Eustathius, öncelikle Strabon'a başvurdu ve Ptolemaios'tan daha az alıntı yaptı. İlginçtir ki; eserini öğrenciler için yazdığını ve bu nedenle Dionysius'un dil düzeyine ulaşamayacağını, bunun yerine kapsam açısından daha geniş ve üslup açısından daha basit olduğunu açıkça vurguladı. Bunun gibi edebi eserler Bizans'ta oldukça popülerdi. Armand Delatte'nin büyük ölçüde 15. yüzyıldan kalma el yazmalarından yayınladığı yazarsız ve tarihlemesi zor yazılar da öğretim materyali olarak düşünülüyordu. Bu türün ilginç bir metni 16. yüzyılın sonlarındaki kodeks Athen. Eth. Bibl. 1308'de yer almaktadır. Bu tür kesinlikle daha yaşlıdır. Dünyanın en yüksek 12 dağ sırasını, dünya okyanuslarını, yedi iklim bölgesini ve depremlerin oluşumunu tanımlar ve İsa'nın çarmıha gerilmesi sırasında olanı hariç hepsini doğal nedenlerle açıklar.

3. Bizans'ta Müstakil Coğrafya Eserleri

Bizans coğrafya literatürü önemli ölçüde, antik metinlerin tartışılması ve incelenmesinden ibaret olsa da, bu alanda dile getirilecek bazı

müstakil başarılı eserler de vardır. En ünlü eser şüphesiz *Ethnika* adlı bir coğrafya sözlüğüdür. Özünde 55 ila 60 kitaptan oluşan eser, Konstantinopolis'te İmparator I. Justinianus (527-565) döneminde yaşamış olmasa dışında hakkında çok az şey bilinen bir Hristiyan dilbilim uzmanı Stephanos Byzantinos tarafından yazılmıştır. Onun çalışmaları, coğrafi adların ve gramer türetmelerinin alfabetik sıraya göre düzenlenmiş ayrıntılı bir kataloğudur. Eser, muhtemelen büyük ölçüde genişleyen Bizans İmparatorluğu'ndaki resmi yetkililer ve askerler tarafından referans olarak kullanılmıştır. Metin, Claudius Ptolemaios, Pausanias ve Heraclealı Marcianos'un eserleri dâhil olmak üzere çok sayıda kaynaktan hareketle kaleme alınmıştır. *Ethnika*, Strabon'un *Geōgraphika*'nın kapsamlı kullanımına şahit olduğumuz ilk tanınmış Bizans kitabıdır. Sekiz ciltlik oldukça enteresan bilgiler içeren bölgesel tarih eseri *Isaurika* (yine 6. yüzyıl), Stephanos'un çalışmaları aracılığıyla tarafımızca bilinmektedir; En az beş kitaptan oluşan ve diğer eserlerinin yanı sıra Arap Nebatiler hakkında bilgiler içeren, çağdaş Ouranios tarafından oluşturulan *Arabika* adlı eserden de Stephanos sayesinde haberdarız. *Ethnika* burada müstakil, özel bir coğrafya eseri olarak kabul edilmektedir çünkü yazar kaynaklarını ve referanslarını önemli bir eleştiriyle kullanmıştır. Kitap, içerdiği etimolojik bilgiler, kuruluş efsaneleri, isim değişiklikler ve tarihi anekdotlar üzerine bol miktarda bilgi içermesiyle kesinlikle oldukça hacimliydi. Bu nedenle, çalışmalarını İmparator Justinian'a adayan Hermolaus tarafından oldukça erken bir öze indirgenmiştir. Burada birinci (6. yüzyıl) Justinianus'un mu yoksa ikinci Justinianus'un mu (685-695 ve 705-711) kastedildiği net değildir. Stephanos'un çalışmalarının tamamı 10. yüzyıla gelindiğinde hala biliniyordu, ancak görünüşe göre kısa süre sonra kayboldu.

Coğrafyacı Hierocles, Bizans yönetimi altındaki 64 eyalet ve 912 şehrin listesinden oluşan *Sunekdēmos*'unu, İmparator I. Justinianus'un hükümdarlığının başlarında yazdı. Muhtemelen mülki idare için oluşturulmuş olan *Sunekdēmos*, coğrafik olarak düzenlenmiştir. Bu, dini yetki bölgesi için oluşturulan ve her dini yetki bölgesindeki metropolitlerin ve yardımcı piskoposların hiyerarşik listelerinden oluşan *Notitiae episcopatum* ile keskin bir tezat oluşturuyor. Bu tür *Notitiae*'lerin ilki İmparator Herakleios (610-641) döneminde oluşturuldu ve Hierokles'in çalışmasından neredeyse bir asır daha erken. Onun 6. yüzyılın siyasi coğrafyası hakkındaki bilgilerimiz açısından çok önemli olan tablosu, 535'teki imparatorluk reformlarından önceki durumu yansıtır. Hierokles, I. Justinianus döneminde Justinianopolis veya Justiniana olarak yeniden adlandırılan 27 şehirden yalnızca birinden bahseder. *Sunekdēmos*, İmparator II. Theodosius (408-450) döneminde yazılmış benzer bir çalışmanın gözden geçirilmiş bir baskısı olabilir. Hierokles'in tablosu Roma İmparatorluğu'nun doğu kısmıyla sınırlıyken, 7. yüzyılın ilk çeyreğinde çok tanınmayan Georgios Kiprios tarafından yazılan benzer bir eser, İtalya ve Kuzey Afrika'daki eyaletleri de içeriyor. Bu kitap, daha sonra 9. yüzyılın ortalarında Ermeni Basilius tarafından Konstantinopolis piskoposluğuna odaklanan bir *Notitiae episcopatum*'a bağlandı.

Bizanslı Stephanos ve Hierocles, VII. Constantine Porphyrogenitus'un ünlü el kitabı *De thematibus* için en önemli kaynaklardı. Yazar-imparatorun bu erken dönem eseri, 10. yüzyılın otuzlu yıllarında yazılmıştır; Bu eser Bizans İmparatorluğu'nun tek tek eyaletlerini kataloglar ve belirli terimlerin açıklamalarını getirir. Bizanslılar kasıtlı olarak coğrafi terimleri değiştirdiler ve çağdaş yer adlarının ve insanların isimlerini antik yazarların terimleriyle (her zaman doğru olarak değil) değiştirmeye çalıştılar. Bu alışkanlık, modern bilim insanına sürekli zorluk çıkarmıştır. Dahası, Bizanslılar bu teşebbüs edilen uyarlamalara her zaman aşina değillerdi. Bu nedenle, *De thematibus*'un birçok el yazması ve diğer birçok metin aynı zamanda eski ve çağdaş isimlerin sözlüklerini de içeriyor.

İmparatorun bir diğer ünlü eseri *De administrando imperio*'dur ve 948 ile 952 yılları arasında oluşturulmuştur. Kitap sadece imparator

Konstantin'in oğlu ve halefi II. Romanos'un kullanımı için yazılmıştır. Amaç, genç imparatoru yönetim konularında eğitmektir; dolayısıyla, birçok halkın etnografyası ve yaşam alanları hakkında coğrafi bilgiler içerir.

Şimdiye kadar değinilen tüm yazılar mülki idare ve devlet idaresi ile ilgili iken, dini idare yukarıda bahsedilen *Notitiae episcopatum* eserleriyle katkı sağlamıştır. Bunlar, her görevlinin uygun şekilde sınıflandırılması için tören prosedürlerine uygun olarak hiyerarşik sıraya göre düzenlenmiş, - patrik, ardından daha büyük metropolitler (yardımcı piskoposlar ile), müstakil metropolitler, başpiskoposlar ve piskoposlar - dini yetki eyaletlerinin yazarsız kataloglarıdır. Günümüzde 20'den fazla katalog biliniyor; bunlardan ilki 7. yüzyılda İmparator Herakleios'un hükümdarlığına, ikincisi ise 8. yüzyılda ve 9. yüzyılın ilk çeyreği arasında derlenmiştir. Bu yazılar her zaman güvenilir değildi, bazen itibari hale gelen (şehirleri düşmanlara kapılan ve piskoposları Konstantinopolis'te ikamet eden) veya uzun süre boş kalan (piskopos atanmamış) piskoposluk görüşlerine ilişkin teorik iddiaları sıralardı.

Yerel tarih, topografya ve şehir efsanelerinin bir karışımı olan *Patria* türü, daha düşük bir standartlara sahip coğrafi literatüre örnektir. Tür ilk olarak 3. yüzyılın sonlarında, belirli bir Callinicus'un (Petrailli) yalnızca bazı parçaları olarak korunabilen bir *Roma Patria*'sı yazmasıyla ortaya çıktı. Kilikya'daki Anazarbus, Karia'daki Aphrodisias, Berytos, Milet ve Selanik gibi diğer birçok şehrin *Patria*'sı, yalnızca sonraki Bizans yazılarında bahsedilmeleriyle biliniyorlar. Aşağı yukarı eksiksiz olan tek koleksiyon, özellikle Miletli pagan Hesychius'un (6. yüzyıl) tarihçesinde korunan *Konstantinopolis Patrias*'i'dir. Bu kitap önemli ölçüde genişletildi ve 10. yüzyılın sonlarında veya 11. yüzyılın başlarında Ayasofya'nın inşası hakkındaki efsanevi hikâye veya şehrin antik heykellerine özel olarak odaklanan *Parastaseis suntomoi khronikai* gibi benzer metinlerle sağlandı.

4. Bizans Edebiyatında Coğrafi Bildirimler

Şüphesiz, Bizans literatürünün birçok eserinde coğrafya üzerine açıklamalar ve yorumlar bulunabilir: örneğin tarihyazımı alanındaki eserlerde, imparatorluk askeri seferleri anlatılırken birçok yer adından söz edilir, bölgelerin kendilerine özgü iklim koşulları vurgulanır, yabancı saldırıları gerçekleştiğinde farklı şehirlerin dağ sıralarına ve nehirlere vurgu yapılır. Şehirlere yönelik methiyelere (encomia) ve çeşitli *ekphraseis* (açıklamalara) sıklıkla rastlanmaktadır. Dönemin mektupları çeşitli güzergâhlardan ve belirli coğrafi gözlemlerden bahsederler. Aşağıda, bazı yazarların eserlerinden birtakım ilginç aktarımlar yer almaktadır.

Önemli nehirler ve okyanusları ele alan isimsiz okul nüshalarından, kutsal görülen dağların kataloglarından ve iklim bölgelerinin hesaplamalarından bahsedildi. Bu çalışmalardan bazıları tarih yazımına dâhil edildi; örneğin, 7. yüzyıl Bizans evrensel kroniği olan *Chronicon Paschale*'de, Hıristiyan kronolojisi ve Pascal döngüsünün hesaplanması üzerine giriş niteliğindeki bilgilerden sonra, 134 şehrin bulunduğu iklimlerinin kapsamlı bir açıklaması bulunabilir. Kutsal dağların katalogları, Theophanes Continuatus'un metin koleksiyonu ile birlikte Joseph (?) Genesis'un 10. yüzyıla ait kroniğine dâhil edildi.

Encomia (methiye) ve *ekphraseis*, Bizans'ın henüz erken dönemlerinde dönemin şehirleri hakkında bilgiler vermiştir; Örneğin Libanius (393'ten sonra), ünlü *Antiochikos* (Oration 11) adlı eserinde Antakya'nın coğrafi özelliklerini ve olağanüstü güzelliklerini ayrıntılı olarak anlatmıştır. Pagan hatip (rhetor) Himerius, 4. yüzyılda Konstantinopolis'in görülecek yerlerini ve güzelliklerine övgüler yağdıran bir encomium kaleme aldı. Yunan kökenli olan ancak Latince yazan Romalı tarihçi Ammianus Marcellinus (yaklaşık 330-395), Mısır ve İran (23.6) gibi coğrafi bölgelerle ilgili önemli bilgiler aktaran 31 ciltlik geniş tarihsel eseri *Res Gestae*'de birçok konuya

değirmiştir. O ayrıca, Temmuz 365'te (26.10.15-19) İskenderiye ve Doğu Akdeniz kıyılarını harap eden tsunamiyi de anlatmıştır. Arianizm yanlısı radikal olması nedeniyle eksik parçalar halinde günümüze ulaşabilen Borissus'lu Philostorgius'un (yaklaşık 368-439) kilise tarihi eseri, diğer birçok bilginin yanı sıra Antakya çevresi, Daphne ve Ürdün Nehri ile ilgili kişisel gözlemler içerir.

Oldukça hacimli tarih eseri *De bellis libri VIII*'de, İmparator I. Justinianus'un Pers Sasanelere karşı, kuzey Afrika'daki Vandal krallığına ve İtalya'daki Ostrogotlara, Caesareali Procopius'a (yaklaşık 500-562) karşı savaşlarını ele alırken sık sık coğrafi konulara değirmiştir; diğer birçok kısmın yanı sıra, Karadeniz'i ilgilendiren bir pasaj (8.1.7-6.31) çok meşhurdur. M.S. 555-559 civarında yazılan altı ciltlik *De aedificiis* adlı müstakil bir çalışma, imparatorun restorasyon ve inşaa faaliyetleri ile ilgilidir: 1. cilt Konstantinopolis ile, 2, 3 ve 5. Ciltler Küçük Asya ile, 4. cilt Balkan Yarımadası ile ve 6. Cilt Afrika ile ilgilidir. Maalesef, bu kitabın bazı bölümleri kaybolmuştur. Procopius, Jüstinyen'in başkomutanı Belisarius'a farklı seferlerde eşlik etmiş ve Doğu Roma İmparatorluğu'nun sayısız coğrafyasını ve bölgesini görmüştür. Onun ayrıca resmi belgelere erişim imkanı vardı; bu nedenle, anlattıkları sağlam kaynaklara dayanmaktadır. Yerleşimleri *polis* (şehir), *komē* ve *koryon* (köy) veya *proasteion* (kenar mahalle, banliyö evi) olarak nitelendirerek, 6. yüzyılda bu yerleşimlerin boyutu ve önemi hakkında önemli bilgiler verdi. Diğer çağdaş tarihçiler de coğrafi olaylardan bahsetmişlerdir. Örneğin Procopius'un tarihini beş ciltlik *Historiai* eseri ile devam ettiren Myrinalı Agathias (yaklaşık 536-582 / 94), 557 depreminin akabinde yaşanan soğuk dönemi anlatarak iklim bilgisi vermiştir. Agathias'ın çalışması da İslam öncesi İran için (2.25-28 ve 4.24-27 önemli bir kaynaktır; iklim üzerine 5.3). Theophylact Simokatta'nın sekiz kitaplık eserinde İmparator Maurice'in (582-602) saltanatını anlatan iddialı eseri Balkanlar hakkında çok sayıda veri içerir ve en kuzeydeki İskitler ile ilgili çok ilginç bir araştırma.

Filistin'de uzun yıllar yaşayıp Konstantinopolis'te bulunmuş bir keşiş olan George Syncellus'un (810'dan sonra öldü) *Eklogē Chronographias* (Kronografi Özeti) adlı dünya kroniğinde Ölü Deniz'in (s. 188.10-189.2 D.) anlatımı çok ünlüdür. 10. yüzyılda kaleme alınmış *Suda*, "eğitim eksikliğine karşı kale" yaklaşık 31.000 maddeden oluşan tarihi bir ansiklopedidir. Eser, günümüze ulaşmadan kaybolmuş birçok antik kaynağı kullanır ve çok sayıda coğrafi bilgi içerir. Bizans'ın ilk naziresi, 4. yüzyılda retorikçi Themistius tarafından yazılmıştır ve o dönemden itibaren *laudes urbium* olgusu olarak tüm Bizans dönemi boyunca belgelenmiştir.

5. Bizans Elçilerinin Kayıtlarındaki Coğrafi Bilgiler

Belirtildiği üzere, Bizans döneminde hareketlilik bugün olduğundan daha az yaygındı. Ancak bir grup seyahat özellikle etmek zorundaydı: Elçiler - Bizans İmparatorluğu'nun resmi temsilcileri olarak görev yapan ve müzakere etme ve imparatorun mesajlarını yabancı halklara ulaştırma yetkisine sahip görevliler veya akademisyenler. Aynı zamanda, Konstantinopolis'ten çok uzaktaki egzotik şehirler ve coğrafyalar hakkında, "barbar" dünyanın alışkanlıkları ve kültürü hakkında önemli bilgi kaynaklarıydılar. Bizans'ta siyasi misyonlar ve dini misyonlar eşgüdümlü yürütülürdü ve her iki alanda çalışan seyyahlar da gözlemci ve muhbir olarak kullanılırdı. Mısırlı Thebesli Olympiodorus (yaklaşık 370-430) 412 yılında Hunlara bir görev için gönderildi. Seyahati boyunca tuttuğu notlar sadece parçalar halinde hayatta kaldı; fakat onun notlarını okuyarak 415'te Atina'ya bir seyahate daha kalktığı ve 423'te de Yukarı Mısır'a gittiğini anlayabiliriz. Normalde yüksek bir dilde yazılan elçilerin notları, Erken ve Orta Bizans dönemlerinde imparatorluk kaçıncıyasında (elçilik merkezinde) toplanırdı ve hem bilgi hem de eğitim için kullanılırdı. Bu kaynak Constantine Porphyrogenitus'un 10. yüzyılda hazırladığı diplomatik el kitabı *Excerpta de legationibus* ("Elçilikler Hakkında Alıntılar") için bir temel oluşturdu. Bu kitap daha önceki metinler hakkındaki bilgilerimiz açısından çok önemlidir. Örneğin

Panionlu Priscus'un (yaklaşık 420-472) 449 yılında Hunlara yaptığı elçilik görevine dair tek kaynaktır. Dahası bu eser Patrisyen Petrus'un (yaklaşık 500-562'den sonra) 562 yılında Bizans ile Sasaniler arasında 50 yıllık kesintisiz barışla sonuçlanan Pers elçiliğinin temel kaynağıdır. Yahudi bir ailenin üyesi olan ve bu nedenle muhtemelen Doğu dillerini bilen Nonnosus (6. yüzyılın ilk yarısı), babası Abram (524 ve sonrası) ve ondan önceki büyükbabası Euphrasius (502) gibi bir Bizans elçisiydi ve 533 yılında Araplara ve Etiyopya'ya bir misyon başlattı. Onun kayıtları 9. yüzyılda Patrik Photios (Bibliotheca kod. 3) tarafından biliniyordu, ancak daha sonra kayboldu; sadece birkaç parçası geri kaldı. Benzer bir durum İmparator II. Justin tarafından Soğdya'ya bir göreve gönderilen ve Konstantinopolis'e dönmeden önce birkaç yıl yurtdışında kalan Kilikya'lı Zemarchus'un (565-578) kaydına da oldu. Diğerlerinin yanı sıra, Soğdya'nın yerel adetlerine ilişkin ilginç ayrıntıları kaydettiği bazı parçaları Menander Protector'un Tarihi'nde (yine 6. yüzyıl) korunmuştur.

6. Bizans'ta Keşif Edebiyatı

Bizans elçileri tarafından yazılmış bol miktarda kaynak mevcut, ancak kâşiflere ait sadece birkaç metin dile getirilebilir. İbn Battuta (1304-1369), Marco Polo (yaklaşık 1254-1324) ve Pedro Tafur (1410-1484) gibi Arap ve Batılı kâşifler tarafından yazılan sayısız metinle karşılaştırıldığında bu durum oldukça şaşırtıcıdır. Ancak Bizans'ta, sadece basit merak ve keşfetme arzusu nedeniyle seyahat eden tek tanınmış kişi Manuel Angelos'tur. Yolculuğu Mart 1342'den 1351 yazının sonuna kadar dokuz yıldan fazla sürdü ve Konstantinopolis'ten Ege Denizi üzerinden Mısır ve Suriye'ye, ardından Kilikya, Kıbrıs ve Girit'e, oradan da Ege Denizi'nin farklı adalarını ziyaret ederek Konstantinopolis'e geri döndü. Erken veya Orta Bizans dönemlerine ait hiçbir belge korunamamıştır.

7. Tüccarlar Tarafından Yapılan Coğrafi Gözlemler

Bizans dünyasının birçok yerinde en çok seyahat eden gruh tüccarlardı. Tüccarlar hem bilgi aktarıcı hem de elçiler olarak önemliydi. Tüccarlardan birçok edebi yazında, örneğin hukuk metinlerinde, tarih yazımında ve hagiografide (azizlerin hayat öyküleri) sıkça bahsedilmiştir. Ancak Bizanslı tüccarlar, Latin hasımlarının aksine, genel olarak izlenimlerini ve gözlemlerini kaydetmek için ne yeterli eğitime ne de yeterli ilgi ve meraka sahiptiler. Bundan dolayı Bizans yazımında tüccarlara kesin olarak atfedilebilecek yalnızca birkaç metin mevcuttur. Bu bağlamda *Expositio totius mundi et gentium* ("Tüm Dünya ve Halklarının Fihristesi") adlı eserden sıklıkla söz edilir. Eser iki farklı Latince versiyonda korunmuş, ancak muhtemelen orijinalde Yunanca olarak yazılmış bir 4. yüzyıl coğrafi eseridir. Eserin anonim yazarı iklim ve ticaret, siyasi meseleler, gelenek ve görenekler hakkında bilgiler aktarmıştır. Eserde izahatlar Uzak Doğu'dan başlayarak Hindistan ve İran, Mezopotamya ve Suriye'ye değinir. Arabistan ve Mısır'dan Küçük Asya'ya, Trakya ve Makedonya'ya, Yunanistan'a ve Batı Akdeniz'deki birçok coğrafyayı ele alır. Eser, Kıbrıs ve Britannia gibi bazı ünlü adalara değinerek neticelenir. Mesafeler, bir günlük yolculuğun birimleri olan konaklara göre verilmiştir.

6. yüzyılın ortalarında Cosmas İndicopleustes (Hint seyyah) tarafından yazılan *Khristianikē topographia* (Hıristiyan Topografyası) bir ticaret raporu olarak sınıflandırılır. 11. kitap Hindistan ve Sri Lanka'daki bazı bölgeleri ele alır; Ada, önemli bir ticaret merkezi olarak kabul edilir, ayrıca yerel limanlardan ve fildişi gibi mallardan da söz edilir. Ancak buna rağmen kitapta günlük yaşama dair bilgi bulamıyoruz. Cosmas geçiş yollarından bahseder. Yazılarının edebi gayesi teolojiktir.

Bu nedenle, Bizans'ta ticaretle ilgili birinci el bilgi nadirdir. Yüzyıllar boyunca, hesaplama kitaplarındaki kısa notlar en önemli kaynaklar olmuştur. Bu belgelerin çoğu pratik amaçlıydı ve kısa sürede değersiz hale geldi ve yok edildiler.

8. Bizans Hacı Edebiyatında Coğrafi Bilgiler

Bizans hacı edebiyatı iki farklı türe ayrılmıştır: birincisi, güçlü kişisel unsurlar ve birçok bireysel gözlem ve açıklama içeren gezgin masalları ve ikincisi de, Konstantinopolis'teki veya Filistin'deki kutsal yerlere ziyaretleri organize etmek, hacılara rehberlik etmek ve belirli coğrafi bölgeleri ayrıntılı olarak tanımlamak için yazılmış bir tür pratik el kitabı olan rehber kitapları veya *proskynetaria*'lardır. Bu nedenle, bu yazıların temel özellikleri, listelerin kataloglanmış biçimde olmaları, neredeyse eksiksiz olmaları ve kişisel öğelerin bulunmamasıdır. Rehber kitaplar dikkatlice hazırlanırdı; Tarsuslu Hermogenes (M.S. yaklaşık 160-225), Antakyalı Aphthonius (4. yüzyılın ikinci yarısı) veya Myralı Nicholas (5. yüzyıl) gibi hayranlık duyulan retorikçilerin eserleri yerleşim yerlerini ve binaları detaylı gözlemler yaparak özenle aktarırlar.

Rehber kitaplardan farklı olarak, Bizans hacı hikâyeleri güçlü bir bireysel unsurlar içerir: bu eserler gözlemlerini kaleme almış gerçek gezginlerdir; anlatımlar daha çeşitlidir, gidilen güzergâhlar daha yüksek bireyselliğe sahiptir. Bazen okuyucuya doğrudan hitap edilir; bazen yazarlar, "deniliyor ki;" ifadesini kullanarak kendilerini harikulade efsanelerden dışarı tutarlar. Bu türün en eski metni 638'den sonra Epiphanius Hagiopolites tarafından yazılmıştır. Bu eser, Geç Bizans döneminden dört Yunanca el yazması ve 15. ve 16. yüzyıllardan iki farklı Slavca versiyonla bizlere ulaştı. Bunlardan üç metin versiyonu ele alabiliriz: İlk baskı Kıbrıs'tan Kudüs'e ve Kutsal Toprakların diğer yerlerine yapılan bir yolculuğu anlatıyor. Daha sonraki zamanlarda, bir müstensih, esere Mısır ve Sina Dağı ile ilgili bölümler ekledi; bu ikinci versiyon Ermeniceye de çevrildi. Ayrıca, üçüncü baskıya Celile de eklendi. Bu nedenle, Epiphanius'un orijinal metni yeniden işlendi ve kişisel öğeler azaltıldı. Eser, *Terra Sancta*'nın (Terimin en eski kullanımı Justin Martyr, *Dialogue with Trypho* 80) tümü ile ilgili genel bir resim oluşturmak için genişletildi.

Misyonerler ve Azizler

Bizans dönemi seyyahları arasında misyonerler de anılabilir. Ostrogotlara, Arap Yarımadası'na, Habeşistan'a ve Uzak Doğu'ya giden Bizans misyonları yaygın olarak biliniyor. En meşhurları 9. yüzyılda Balkan Yarımadası'nın Slav halkları arasında faaliyetlerde bulunan Selanikli Grek kardeşler Kiril ve Methodius'un misyonerlik buluşmalarıdır. 988'de Kiev Ruslarının Hıristiyanlaştırılması, Bizans misyonerlerinin kazandığı en önemli başarılardan biriydi. İlginçtir ki, günümüze hiçbir Bizans misyonerinin kişisel raporu ulaşmamıştır. Buna karşılık, Latin dünyasında misyonerler tarafından yazılan birçok eser, yabancı ülkeler ve farklı davranışlar, seyahat şartları ve iklim koşulları hakkında çok sayıda ayrıntı vererek günümüze ulaştılar. Bu Latince yazılar, genellikle bir din adamı olan bireysel okuyucunun misyonerlik yolculuğuna çıkması için ilgi ve merak uyandırmayı amaçlıyordu. Ancak Bizans geleneği farklıydı: misyonerlik işi siyasi bir meseleydi ve imparator tarafından destekleniyordu. Bu nedenle, bireysel misyonerlik çalışmalarına ilgi uyandıracak yazılara gerek yoktu.

Bununla birlikte, hagiografide güzergâhlar, iletişim yolları, misafir evleri ve diğer seyahat detayları hakkında çok fazla bilgi vardır. Bizans azizlerinin hareket kabiliyeti hayret uyandırıcıydı. Çok sayıda kişi kapsamlı yolculuklarından bahsetmektedir: Örneğin, 4. yüzyılda Aziz Chariton ve 5. yüzyılda Aziz Gerasimos, *Terra Sancta*'ya seyahat etmiştir; Sykeonlu Aziz Theodore, 7. yüzyılda Küçük Asya ve Yahudiye'yi gezdi. Aslında, yolculuk yazarlarının asıl amacı, coğrafi ayrıntıların veya yaşamın tarihsel ve sosyal gerçeklerinin tarifi değil, harikulade vurgu yapmaktır. Manzaralar ve şehirler, yalnızca azizlerin eylemlerinin sahneleri olarak bahsedildi; bu nedenle, birçok durumda anlatılarda anlatılan coğrafi "gerçeklik" bir tür kurgudur. Ancak Bizans okurları için kesinlikle güvenilirdi.

9. Hristiyan Coğrafyası

Antik çoktanrıci Greklerin coğrafi ve kozmolojik teorileri, Bizanslılar tarafından ancak kilise babalarının onayını aldıktan sonra kabul edilebilirdi. Ancak çoğu durumda teologlar, kozmolojik teorileri sessizce geçiriyorlardı; örneğin, Roma ve Gazze'deki Hristiyan okulları özerk bir "Hristiyan coğrafyasının" gelişmesine katkıda bulunmadılar. Lactantius (yaklaşık 250-325), karşıt grup teorisine (Kutsal Kurumlar 3.24) karşı yazan tek tanınmış yazardı; ancak bu iki okulun temsilcilerinin çoğunun bu konu hakkında gerçek bir fikri yoktu.

Ünlü İskenderiye okulunun en eski temsilcileri de benzer şekilde davrandılar: *Oikoumenē*'nin yapısına ilişkin kadim anlayışlar, farklı erken Hristiyan metinlerinde bulunabilir: Örneğin; İskenderiyeli Klement'in (yaklaşık 150-215; eseri kesin olarak tarihlendirilmemiştir) *Miscellanies* adlı eseri (*Stromateis* 5.6.33.1 veya 5.12.80.1), Atinalı Athenagoras (M.S. yaklaşık 177) tarafından yazılan *Legatio pro Christianis* (8.4, 13.2 ve 16.1) veya Origen tarafından kaleme alınan (M.S. 220 ile 230 arasında) *Peri arkhōn* (2.3.6).

Ancak *oikoumene* bahsi geçse de bu metinler ayrıntıya girmez. Diğer birçok teolog, *oikoumenē*'nin şekline ilişkin düşünceleri ve bir bütün olarak yeryüzüne ilişkin fikir ve kavramları birleştirdi. Bu ifadelerin çoğu sadece küçük değinmelerdi; ilk kilise babalarının yazıları dikkatli bir şekilde okunmayı gerektirir. Ancak İskenderiye okulunun sonraki temsilcilerinden bazıları, dünyanın ve evrenin küreselliğiyle ilgili fikirlerini daha fazla ifade ettiler: Bu bağlamda İskenderiyeli John olarak da bilinen Hristiyan filozof John Philoponus (yaklaşık 490-570) oldukça önemlidir. O, Aristoteles'in bazı öğretilerine karşı 529'da yazdığı *Aristoteles'e karşı Evrenin Sonsuzluğu Üzerine* adlı reddiyesinde ve önemli teolojik eserlerinden olan 546-549 yıllarında kaleme aldığı *Dünyanın Yapısı Üzerine* adlı eserinde Eski Ahit'in Yararlı Hikayesi ile paganların klasik kozmolojik sistemlerini bir araya getirmeye çalıştı. Ana meşguliyetlerinden biri, filozof Aristoteles ve Proclus tarafından ilan edilen dünyanın sonsuzluğuna dair klasik fikrin reddedilmesiydi.

Birçok Hristiyan teolog, antik coğrafi kavramlar konusunda açık fikirli olsa da, benimseme ve kabul konusunda mesafeli idiler. Antakya okuluna mensup olan kilise babalarının çoğu, dünyanın ve evrenin küreselliğine dair eski fikirleri şiddetle reddediyordu. Antakyalı Aziz Theophilus (ö. M.S. 183-185 arasında), önemli *Apologia ad Autolycom* (2.13, 32) eserinde antik yakın doğu kavramlarına dayanan çok katmanlı bir evren modeli geliştirdi. Onun gözünde, küreselliğin destekçileri son derece cahil kimselerdi. Tarsuslu Diodorus (ölmü yaklaşık 394) kozmolojik bir yapı konseptini geliştirdi. Ayrıca onun ünlü öğrencisi Misisli Theodorus (yaklaşık 350-428) dünyanın küreselliğini kesin olarak reddetmiştir. O, Musa'nın Kutsal Çadırının bir dünya modeli olduğu, farklı hikâyelerin yeryüzündeki hazırlığı ve insanlığın cennetsel mükemmelliğini temsil ettiği kanısındaydı.

Suriye okulunun diğer bazı teologları da benzer görüşler dile getiriyorlardı; en popüler olanları yukarıda bahsedilen Cosmas Indicopleustes olabilir. İskenderiye'de doğmasına rağmen, Nisibis'te öğrendiği Suriye öğretilerinin destekçisiydi. Yaşlı bir adam olmasına rağmen Cosmas, M.S. 550 civarında ünlü *Khristianikē Topographia*'sını yazdı ve esas olarak John Philoponus'un (İskenderiyeli Yuhanna) görüşlerini hedef aldı. Bu kitabı bir tüccarın kaleme aldığı eser olarak görmek mümkün değildir; onun eseri, karmaşık bir kozmolojik şaheserdir. Eserin teolojik gayesi olan pagan ilminin Hristiyanlar tarafından tamamen reddiyesi hususu, girişteki şu cümle ile ifade edilir: "*Pros tous khristianizein men ethelontas, kata tous exōthen de sphairoeidē ton ouranon nomizontas kai doxazontas*" (Hristiyan olmak isteyen, ancak paganların yaptığı gibi

cennetin küreselliğine inanan ve bu doktrini destekleyenlere karşı). Metin üç Yunanca el yazması olarak günümüze ulaşmıştır, ayrıca erken dönemlerde Slavcaya çevrilmiştir; ayrıca Yunan elyazmalarındaki bazı minyatürler, Orta Bizans döneminde çizilen minyatürler üzerinde derin bir etkiye sahip olmuştur. Ancak metnin önemini abartmamak gerekir: Patrik Photios, 9. yüzyılda *Khristianikē topographia*'yı sert bir şekilde eleştirdi (Bibl. Cod. 36). Kökleri Yakın Doğu'ya uzanan çok katmanlı evren modeli daha sonraki dönemlerde etkisini yitirdi; Bizans fikir dünyasında hiçbir izi kalmadı fakat yerini antik Yunan coğrafi ve kozmolojik doktrinlerine bıraktı.

Hristiyan Coğrafyası ile bağlantılı olarak, Dünya'nın Nuh'un soyundan olan Sam, Ham, Yafes ile eşleri arasında bölündüğü Genesis 10 üzerine yapılan, Milletler Tablosu olarak anılan olguyu hatırlamak gerekir. Bu anlatı Bizanslılar tarafından tarihsel gerçek olarak kabul edilmiştir. Bu anlatı, Yahudi literatüründe zaten var idi: Titus Flavius Josephus'un Yahudilerin Eski Tarihi (1.6; M.S. yaklaşık 94) adlı eserinde Milletler Tablosu mevcuttur. Kilise babası Romalı Hippolytus (M.S. yaklaşık 170-236) Bizans dünyasında bilinen tüm Milletler Tablolarının ilk örneğini oluşturan isimdir. Bunun izleri, Sextus İulius Africanus'un (ölmü M.S. 240'dan sonra) ünlü kroniği, *Chronicon Paschale*'de, John Skylitzes'in (11. yüzyıl) kroniğinde ve farklı yüzyıllara ait çok sayıda anonim Bizans el yazmasında bulunabilir.

10. Kara ve Deniz Seyahat Kılavuzları: Yolcu Rehberleri, Periploti ve Portolan Haritaları

Yukarıda bahsedilen hacı metinlerinin yanı sıra, güzergâhları ve yolları tarif etmek ve yerleşimler arasındaki mesafeleri açıklamak amacıyla yazılmış çok sayıda Geç Antik ve Bizans metinleri mevcuttur. En önemlileri, esas olarak Hristiyanlığın ilk yüzyıllarında yazılan ve Latince olarak korunan özgün eserler olan yol kılavuzlarıdır (*itineraria*). Yunan itineraria daha çok daha sonraki dönemlerde oluşturulmuştur. Bunlar normalde müstakil yazılar değil, bir azizin hayatının veya tarihi bir metnin parçası şeklindeydiler. Tek dikkate değer istisna, Mısır'daki Heliopolis'ten Konstantinopolis'e giden bir itinerarium'u anlatan 6. veya 7. yüzyıldan kalma bir papirüstür. 3. yüzyılın sonlarında anonim bir yazar tarafından yazılmış olan Latince Antonine İtinerary (*Itinerarium Antonini*) çok önemlidir. Eser, Roma İmparatorluğu'nun 17 ana yolundan ve ayrıca çok sayıda küçük yoldan bahsediyor; Afrika, İtalya, Balkanlar, Küçük Asya ve Britanya'nın bazı kısımlarına atıfta bulunur; yol boyunca birçok yerleşim yerini açıklıyor. Ancak eserin birçok kısmında hatalar, yanlış bilgiler ve kafa karışıklığı tespit etmek mümkündür. Bu nedenle, *Itinerarium Antonini*, geç Roma devletinin resmi bir belgesi olmaktan çok kişisel bir el kitabı olarak kullanılabilen özel bir iletişim yolları kaynağıdır, denilebilir. El yazmalarında, *Itinerarium Antonini* genellikle seyahat süresini değil, mesafeleri bildiren, Akdeniz şeritlerinin bir katalogu olan *Itinerarium maritimum Antonini Augusti* ile ilişkilendirilir.

333 yılında anonim bir yazar tarafından kaleme alınan ve *Itinerarium Hierosolymitanum* olarak da bilinen *Itinerarium Burdigalense*, bugünkü Bordeaux'dan Kuzey İtalya'ya, oradan Tuna vadisi üzerinden Konstantinopolis'e, ardından Küçük Asya, Suriye ve Yahudiye üzerinden Kudüs'e kara yoluyla yapılan bir yolculuğu anlatıyordu. Gezgin, *Terra Sancta*'dan¹ Konstantinopolis'e, oradan Makedonya ve Milano'ya geri döner ve metin burada sona erer. Bu eserde belirtilen güzergâh oldukça sıra dışı çünkü normalde gezginler Doğu Akdeniz'e deniz üzerinden ulaşırlardı. Metin, *Itinerarium Antonini* metinlerinden daha ayrıntılıdır; sadece mesafelerden ve önemli şehirlerden (*civitates*) değil, aynı zamanda konaklama yerlerinden (*mansiones*) ve atların değiştirilebileceği yerlerden (*mutationes*) bahsediyor. Yazarı muhtemelen bir memurdu veya *cursus publicus* kullanan bir idari çalışandı ancak farklı teoriler de

¹ Çevirenin notu: Kutsal Topraklar

var. Hatta seyahat eden kişinin bir bayan olduğu iddiası bile mevcut. Konu hakkında henüz akademik bir fikir birliği yok. Ancak metindeki bazı kısımlar, örneğin okuyucuya hitap ediş biçimi, *Itinerarium Burdigalense*'nin basit bir kayıt olarak değil, gezginler için bir kılavuz olarak yazıldığına dair ikinci derece kanıt olarak kullanılabilir. Yazarın bahsetmeye değer gördüğü bazı yerler gerçekten ilginçtir: Beytüllahim ve Nasıra'daki ünlü Hıristiyan mekânları atlanmış fakat Terra Sancta'daki yerlerden çok Avrupa veya Küçük Asya'daki yerler daha ayrıntılı olarak anlatılmıştır.

9. veya 10. yüzyıla tarihlenen bir Milano el yazması, yaklaşık 340 taneden oluşan ve İmparator II. Constantius'a (337-361) atfedilmiş *Itinerarium Alexandri* içerir. Eser, Büyük İskender'in İran'a giden güzergâh, Sasanilerle olan mevcut Bizans sorunlarının arka planı gibi konuları açıklıyor. Son olarak, 4. yüzyılın sonlarında, *Egeria* veya *Aetheria* adlı Fransız veya İspanyol (manastır sakini?) bir kadın tarafından bir *itinerarium* yazılmıştır. Metin bize, *Codex Arretinus* (11. yüzyıl) adlı bir el yazması olarak ulaştı. Eser, 381 ile 384 arasında Kutsal Topraklar'a yapılan bir hac ziyaretini anlatmaktadır. *Egeria*, diğer birçok yerin yanı sıra Mısır ve Sina Yarımadası, Suriye ve Küçük Asya'dan Konstantinopolis'e yaptığı seyahatlerden de bahsetmiştir. Eserin ikinci bölümü, Kudüs'te yapılan ibadetler ve *Terra Sancta*'daki Hıristiyan gelenekleri hakkında önemli bilgiler içerir. Kuşkusuz, bu kaynakların Bizanslılar için önemi çok büyük değildi; ancak modern tarihçiler için bunlar önemlidir ve dikkate alınmayı hak ederler.

Itinerarium yazınının denizcilik türü ise limanların ve kıyı şeritlerinin ve mesafelerin listesini veren *periplous*'tur. Bu tür, erken antik dönemde geliştirilmiştir. Özellikle M.Ö. 6. yüzyılda harika örnekler vermiştir. *Periploi*'nin önemi, Hellenizm döneminde uzak yerlere yapılan sayısız seferler ile artmıştır. Kıyı güzergâhlarının (*Itinerarium*) çoğu Akdeniz'de, Atlantik Okyanusu'nun bazı kıyı kesimlerinde ve Kızıldeniz'de yoğunlaşmıştır; ancak Roma imparatorları zamanında Karadeniz ilgi odağı haline geldi. Henüz 3. yüzyılda, anonim bir yazar, Girit ve Kıbrıs adaları ile Afrika ve Küçük Asya kıyılarını kapsayan parçalı korunmuş bir eser olan *Anōnumou stadiasmos ētoi periplous tēs Megalēs Thalassēs*'i kaleme aldı (*Geographi graeci minores* 1 [1882] 427–514). Yine 6. yüzyılın sonlarında, *Anōnumou periplous Euxeinou Pontou* yazılmıştır. Metin muhtemelen kendinden önce yazılan eserleri örnek almıştı; ancak Alanlara ve Ostrogotlara, Kırım'ın Türk fethine ve benzeri 40'tan fazla 6. yüzyılın güncel hadiselerine değinilmesi, onun yüksek güncelliğini göstermektedir (*Geographi graeci minores* 1 [1882] 402-423).

Antik *periploi* ile Bizans dönemi portolanları arasında bir bağlantı olup olmadığı henüz belli değil. Portolanlar ayrıca yazılı veya resimli olarak sahil şeridi ve limanları gösteren eserlerdir. Latince'de bildiğimiz en eski portolanlar 13. yüzyıla aittir; Yunanlılardaki portolanlar, Bizans döneminden daha eski modellerin varlığı tartışılmaz olsa da, çoğunlukla Bizans sonrası döneme aittir. "Bizans" portolanları her zaman yazılır: Yunanca yazılı tek bir portolanda bile görsel bulmak mümkün değildir. Portolanlar eğitim veya eğlence amaçlı okumak için kullanılmıyordu; bunlar denizcilerin kişisel deneyimlerine dayanıyordu ve pratik kullanım amacıyla oluşturulmuştu. Bu nedenle, yukarıda belirtilen pratik el kitapları arasında anılırlar. Buradan hareketle, türün nadir el yazmalarından olması da açıklanabilir. Portolanlar, deniz taşımacılığı için önem arz eden koyuları ve limanları, kıyı şekillerini, uçurumları ve kumsalları konu edinirdi. Bu, türün başka hiçbir yerde belgelenmemiş birçok yer adını barındırdığı anlamına gelir. Bu nedenle portolan okumak modern tarihçiler için çok önemlidir. Konumuzla ilgili portolanların çoğu Akdeniz'e, Marmara Denizi'ne ve Karadeniz'e yönelik olanlardır.

Coğrafi Haritalar

Bizans portolanları resimsiz, yazılı olarak (*scriptura*) yazılmış olsa bile, tür olarak coğrafi haritalar konusuna girerler. Buna karşılık, Batı Latin dünyasındaki portolanlar, çoğunlukla, Bizans İmparatorluğu'nun topraklarını yazılı açıklamalar (*scriptura*) ve görsel temsillerini (*pictura*), bir arada verirler. Bununla birlikte, Yunan efsanelerini içeren Bizans coğrafi haritalarına da nadiren rastlanır. Ptolemaios haritalarının içerdiği sorunlar, tarihlemeleri ve metne orijinal bağlılık meselesi yukarıda belirtilmişti. 13. yüzyıldan itibaren *Geōgraphikē huphēgēsis*, el yazmaları ve Yunanca açıklamaları ile birlikte bulunabilir. İçinde Dünya haritası ve 26 yerel haritanın bulunduğu bilinen en eski olanı, 13. yüzyılın sonlarında İstanbul'da oluşturulan ağır hasar görmüş *codex Seragliensis* GI 57'dir. Haritalar ve görseller içeren el yazmalarının tamamı veya bir kısmı Floransa, Paris, Vatikan ve diğer bazı şehirlerin kütüphanelerinde korunmaktadır. Görseller bazen çok iyi kondisyonda, bazen de tahrip durumdadır; ancak bunların tümü çok azı korunabilmiş Bizans coğrafi haritalarının önemli örnekleridir.

Şekil 1. Tabula Peutingeriana'nın Konstantinopolis'i gösteren kısmı (Wien Staatsbibliothek).

Geography and fictional journeys

Bizans coğrafi haritalarından bahsederken, Roma İmparatorluğu'nun yol ağlarını gösteren bir *itinerarium* olan *Tabula Peutingeriana* veya Peutinger Haritası olarak adlandırılan haritayı dikkate almak gerekir (bkz.1). Harita, 12. yüzyılın sonlarından veya 13. yüzyılın başlarından kalma bir kopya halinde günümüze ulaşmıştır. Orijinali M.S. 435 dolaylarına tarihlendirilir (Weber 2012). Yaklaşık 6.75 metre uzunluğunda ve sadece 34 santimetre eninde bir parşömen haritasıdır ve elimizdeki hali İngiltere'den Akdeniz bölgesi üzerinden Hindistan ve Çin'e kadar uzanan karayolu sistemini 11 bölümde göstermektedir. Kayıp olan 12. bölüm İber Yarımadası'nı gösteriyor olabilir. Harita adını eski sahibi olan Augsburg'lu hümanist Konrad Peutinger'den (1465–1547) almıştır. *Tabula Peutingeriana*, İmparator Augustus'tan (M.Ö. 27 – M.S. 14) beri çizilen ancak günümüze neredeyse tamamen yok olmuş uzun Roma yol haritalarından biridir ancak Bizans İmparatorluğu döneminde bu haritaların bazılarının büyük kütüphanelerde tutulmuş olmaları çok büyük olasılıktır. Bu haritalarda sadece yol ağları değil, aynı zamanda dağlar ve nehirler, şehirler ve köyler, konaklama yerleri ve *mutationes*² de tasvir edildi. İmparatorluğun önemli üç şehri Roma, Konstantinopolis ve Antakya istisnai bir şekilde ve özenle tasvir

² Çevirmenin notu: Yolcuların atlarını değiştirebilecekleri yerler.

edilmiştir. Bir imparatorluk şehri olarak tasvir edilen Konstantinopolis, orijinal haritanın tarihlenmesi için önemli bir hareket noktasıdır.

Diğer Bizans dünya haritaları burada göz ardı edilebilir; ancak önemli bir yerel haritadan daha bahsedelim: Ürdün, Madaba'daki Aziz George Kilisesi'nde, *Terra Sancta*'yı tasvir eden bir taban mozaik mevcut (İmparator I. Justinianus dönemine (6. yüzyıl) tarihleniyor). Orijinali 21 metreye 7 metre ölçülerinde iken günümüze ulaşan hali 15,7 metreye 5,6 metre ebatlarındadır. Mozaik, Kutsal Toprakları kuzeyde Lübnan'dan güneyde Nil Deltasına, doğuda Ölü Deniz'in ötesindeki çölden batıda Akdeniz kıyısına kadar göstermektedir. Kudüs, haritanın merkez konumundadır. Muhtemelen harita, anonim bir yazar tarafından Caesareali Eusebius'un (yaklaşık 260/264 – 337/340) yazdığı *Onomastikon* kullanılarak oluşturulmuştur. Harita oldukça detaylıdır ve birçok Grek simgesi içerir. Detaylı oluşu, haritayı bölgenin tarihi coğrafyası açısından önemli kılıyor. Kasım 542'ye tarihlenen Kudüs'teki Nea Anastasis Kilisesi'nin tasviri, mozaik'in tarihlendirilmesi açısından önemlidir; 570 yılından sonra inşa edilen binalar gösterilmemiştir, yani yapılış tarihi açıkça belli edilmiştir.

Son olarak, gerçeklik ile kurgu arasında yatan bir Bizans literatür türünden söz etmek gerekir: Cennet Yolculukları. Aslında Bizans'ta öbür dünya yolculuklarının anlatıldığı edebi tür, tarihi olaylar ve önemli figürler hakkında önemli bilgiler sunarken; coğrafya açısından çok da kayda değer bilgiler sunmazlar ancak durum Cennet Yolculukları için oldukça farklıdır. Önceki metinler ya hiciv yoluyla (örneğin, Seneca'nın *Apocolocyntosis*'i, M.S. 1. yüzyıl) ya da daha çok tefekkürle okunurdu ancak sonraki metinlere gerçeklik olarak bakılmaya başlandı. Genesis 2:8'den başlayarak “ve RAB Tanrı Cennet'e doğruya doğru bir bahçe yarattı”, erken dönem Hıristiyanları Cennet'in yeryüzünde *oikoumenē*'nin doğusunda, Hindistan ve Çin'in ötesinde bir yerde olduğunu düşünüyorlardı. Bu inanış örnek ilginç bir kaynak, 4. yüzyıl eseri olan *Expositio totius mundi et gentium* (yukarıda) kullanılarak 5. yüzyılda yazılan *Hodoiporia apo Edem tou paradeisou arkhi tōn Rōmaiōn*'dur. Metin, Cennet'te başlayan ve Hindistan ve Etiyopya'dan İran ve Arabistan, Suriye ve Konstantinopolis'ten Roma ve Fransa'ya uzanan bir *itinerarium*'dur. Eserde ayrıca Hunların topraklarından da bahsedilir. Bu kısa metin, birkaç farklı Yunanca el yazmasında korunmuştur; bir Gürcüce çevirisi de mevcuttur. Cennet ve nehirleri ayrıntılı olarak anlatılmıştır; bu durum verilen önemin bir göstergesi olarak anlaşılabilir. Belirli konular arasındaki mesafelerden bahsedilir; verilen rakamlar çok da doğru değil ancak bu durum çok da önemli değildir. Eserin geneline bakıldığında anonim yazarın düşüncesi anlaşılabilir: Cennet yeryüzünde var olan gerçek bir yerdir ve ona gerekli mesafe kat edilerek ulaşılabilir. Metin, Bizans dünyasında umurun genel ve ortak anlayışını yansıtır; Muhtemelen metin, kaleme alındığı sıralarda hala taze olan paganların öbür dünya hakkındaki fikirlerine karşı bir tepki olarak yazılmıştı. Zaten belirli yerlerde Hıristiyanların mı yoksa putperestlerin mi yaşadıklarına ilişkin bilgileri okuyarak metnin teolojik amacı da hissedilebilir. Cennet'in yeryüzünde var olan gerçek bir yer olduğu bilgisi sadece *Hodoiporia apo Edem*'de değil, aynı zamanda çok sayıda Latin yazınında, batı ortaçağ haritacılığında ve Cosmas Indicopleustes'in *Khristianikē Topographia*'sında da görüldüğü vurgulanmalıdır.

KAYNAKÇA

- Articles in EANS (Kuelzer): Capito, 206; *Expositio geographiae*, 325; Geōrgios of Cyprus, 346; Hermolaus, 380; Marcianus, 530–531; Nonnosos, 582–583; Ouranios, 600; *Periplus Ponti Euxini*, 636; Philostorgios, 660; Protagoras, 700–701; *Stadiasmus Maris Magni*, 759; Stephanos of Buzantion, 762; *Summaria rationis geographiae in sphaera intelligenda*, 768; Zēmarkhos, 843–844.
- Articles in *Der Neue Pauly*, ed. Hubert Cancik and Helmuth Schneider (Stuttgart 1996–2003): I. Bodnár, “Milesische Schule,” 8 (2000): 169–170; J. Burian, “Periplus,” 9 (2000): 586–587; H.-J. Feulner, “Peregrinatio ad loca sancta,” 9 (2000): 538–539; K. Meister, “Hekataios aus Milet” 5 (1998): 264–267; E. Olshausen, “Stadiasmus,” 11 (2001): 886; R. Talbert, “Geographie II. Griechenland und Rom,” 4 (1998): 926–929.
- Adler, A., ed. *Suidae Lexicon*. 5 vols. Leipzig: Teubner, 1928–1938. Reprint, Stuttgart 1971.
- Ahrweiler, H. “Les problèmes de la géographie historique Byzantine.” In *Proceedings of the XIIIth International Congress of Byzantine Studies*, ed. J. M. Hussey, D. Obolensky, and S. Runciman, 465–473. Oxford: Oxford University Press, 1967.
- Algra, Keimpe. “The Beginnings of Cosmology.” In *The Cambridge Companion to Early Greek Philosophy*, ed. A. A. Long, 45–65. Cambridge: Cambridge University Press, 1999.
- Arnaud, P. “L’Itinéraire d’Antonin.” *Geographia Antiqua* 2 (1993): 33–49.
- Avi-Yonah, Michael. *The Madaba Mosaic Map with Introduction and Commentary*. Jerusalem: Israel Exploration Society, 1954.
- Baldwin, Barry. “Aspects of the Suda.” *Byzantion* 76 (2006): 11–31.
- Bauer, A. *Hippolytus Romanus*, rev. ed. R. Helm = *Die griechischen christlichen Schriftsteller der ersten Jahrhunderte* 36. Berlin: Preußischen Akademie der Wissenschaften, 1955. [See esp. pp. 45–94.]
- Berger, Albrecht. *Untersuchungen zu den Patria Konstantinopoleos*. Bonn: Habelt, 1988.
- Bosio, Luciano. *La Tabula Peutingeriana: Una descrizione pittorica del mondo antico*. Rimini: Maggioli, 1983.
- Cameron, A. “Agathias on the Sassanians.” *Dumbarton Oaks Papers* 23/24 (1969): 65–183.
- . *Procopius and the Sixth Century*. Berkeley: University of California Press, 1985.
- Chaffin, Christopher. *Olympiodorus of Thebes and the Sack of Rome*. Lewiston: Mellen, 1993.
- Clarke, Katherine. *Between Geography and History: Hellenistic Constructions of the Roman World*. Oxford: Clarendon, 1999. [See especially pp. 77–128.]
- Cuntz, Otto, ed., *Imperatoris Antonini Augusti itineraria provinciarum et maritimum = Itineraria Romana vol. 1*. Leipzig: Teubner, 1929. Reprint, Stuttgart 1990. [See especially pp. 1–85.]
- Dagron, Gilbert. *Constantinople imaginaire: Etudes sur le recueil des Patria*. Paris: Presses Universitaires de France, 1984.
- Darrouzès, Jean. *Notitiae episcopatum Ecclesiae Constantinopolitanae = Géographie ecclésiastique de l’empire byzantin 1*. Paris: Institut Français d’Etudes Byzantines, 1981.
- de Boor, Carl, ed. *Theophylacti Simocattae Historiae*. Leipzig: Teubner, 1887; editio correctior by P. Wirth, Stuttgart 1972.
- . *Excerpta historica iussu imp. Constantini Porphyrogeniti confecta. Excerpta de legationibus* 2 vols. Berlin: Weidmann, 1903.
- Delatte, Armand. “Geographica.” *Byzantinische Zeitschrift* 30 (1929/1930): 511–518.
- . “Un manuel byzantin de cosmologie et de géographie.” *Bulletin de l’Académie Royale de Belgique. Classe des Lettres* 18 (1932): 189–222.
- . *Les Portulans grec = Bibliothèque de la Faculté de philosophie et lettres de l’Université de Liège 107*. Liège and Paris: Faculté de Philosophie et Lettres, 1947.
- . *Les Portulans grec. Vol 2: Compléments = Académie Royale de Belgique, Classe des Lettres. Mémoires 2ème série 53*. Brussels: Palais des Académies, 1958.
- Devreesse, Robert. *Essai sur Théodore de Mopsueste*. Vatican: Biblioteca Apostolica Vaticana, 1948. [See especially pp. 25–26.]
- Diller, Aubrey. “Excerpts from Strabo and Stephanus in Byzantine Chronicles.” *Transactions of the American Philological Association* 81 (1950): 241–253.
- . *The Tradition of the Minor Greek Geographers*. Lancaster: American Philological Association, 1952. ———. “Byzantine Lists of Old and New Geographical Names.” *Byzantinische Zeitschrift* 63 (1970): 27–42. ———. *The Textual Tradition of Strabo’s Geography. With Appendix: The Manuscripts of Eustathius’ Commentary on Dionysius Periegetes*. Amsterdam: Hakkert, 1975.

- Dindorf, Ludwig, ed. *Chronicon Paschale*. Bonn: Weber, 1832.
- Donner, Herbert. "Die Palästinabeschreibung des Epiphanius Hagiopolita." *Zeitschrift des Deutschen Palästinavereins* 87 (1971): 42–91.
- . *The Mosaic Map of Madaba*. Kampen: Kok Pharos, 1992.
- Donner, H., and Heinz Cüppers. *Die Mosaikkarte von Madaba [sic!] = Abhandlungen des Deutschen Palästinavereins 5*. Wiesbaden: Harrassowitz, 1977.
- Drexhage, H. J. "Die *Expositio totius mundi et gentium*. Eine Handelsgeographie aus dem 4. Jahrhundert n. Chr., eingeleitet, übersetzt und mit einführender Literatur (Kap. XXI– XVII) versehen." *Münstersche Beiträge zur antiken Handelsgeschichte* 2 (1983): 3–41.
- Fatouros, G., and T. Kritscher. *Libanios: Antiochikos (or. 11): Zur heidnischen Renaissance im Christlichen Antiochia*. Vienna: Turia and Kant, 1992.
- Feraco, Fabrizio. *Ammiano Geografo. La digressione sulla Persia (23, 6)*. Naples: Loffredo, 2004.
- Fenster, Erwin. *Laudes Constantinopolitanae*. Munich: Institut für Byzantinistik und Neugriechische Philologie, 1968.
- Fladerer, Ludwig. *Johannes Philoponos, De opificio mundi: Spätantikes Sprachdenken und christliche Exegese*. Stuttgart: Teubner, 1999.
- Forbiger, Albert. *Handbuch der alten Geographie, aus den Quellen bearbeitet. Vol. I*. Leipzig: Mayer und Wigand, 1842. Reprint Graz: Akademische Druck- und Verlagsanstalt, 1966.
- Galatariotou, C. "Travel and Perception in Byzantium." *Dumbarton Oaks Papers* 47 (1993): 221–241.
- Geus, Klaus. *Eratosthenes von Kyrene: Studien zur hellenistischen Kultur- und Wissenschaftsgeschichte*. Munich: Beck, 2002.
- Geyer, Paul, and Otto Cuntz, eds. *Itinerarium Burdigalense. Itineraria et alia geographica v. 1 = Corpus Christianorum, series Latina 175*. Turnhout: Brepols, 1965.
- Gisinger, F., "Geographie" *RE* S.4 (1924): 521–685.
- . "Oikumene" *RE* 17.2 (1937): 2123–2174.
- Güngerich, Rudolf. *Die Küstenbeschreibung in der griechischen Literatur*. Münster: Aschendorff, 1950.
- Hannick, C. "Die byzantinischen Missionen." In *Kirchengeschichte als Missionsgeschichte, Die Kirche des frühen Mittelalters*, vol. 2.1, 278–359. Munich: Kaiser, 1978.
- Harley, J. B., and David Woodworth. *The History of Cartography: Cartography in Prehistoric, Ancient, and Medieval Europe and the Mediterranean*. Chicago, London: University of Chicago, 1987.
- Haurly, Jacob, ed. *Procopii Caesariensis opera omnia I–II. De bellis libri VIII*. Leipzig: Teubner, 1905. Reprint 1963.
- , ed. *Procopii Caesariensis opera omnia IV. De aedificiis libri VI*. Leipzig: Teubner, 1913. Reprint 1964.
- Hösch, E. "Gesandte. Byzanz und Abendland." *Lexikon des Mittelalters* 4 (1989): 1364–1365.
- Honigsmann, Ernst. *Die sieben Klimata und die πόλεις ἐπίσημοι: Eine Untersuchung zur Geschichte der Geographie und Astrologie im Altertum und Mittelalter*. Heidelberg: Winter, 1929.
- . "Stephanos Byzantios," *RE* 3A.2 (1929): 2369–2399.
- . "Die Notitia des Basileios von Ialimbana." *Byzantion* 9 (1934): 205–222.
- . "Un itinéraire à travers l'Empire Byzantin." *Byzantion* 14 (1939): 645–649.
- . *Le Synekdemós d'Hiéróklès et l'opuscule géographique de Georges de Chypre*. Brussels: Éditions de l'Institut de Philologie et d'Histoire Orientales et Slaves, 1939.
- Hunger, Herbert. *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner*. Vol. 1. Munich: Beck, 1978.
- Jones, A. H. M. *The Cities of the Eastern Roman Provinces*. 2nd ed. Oxford: Oxford University Press, 1971.
- Kaplony, Andreas. *Konstantinopel und Damaskus. Gesandtschaften und Verträge zwischen Kaisern und Kalifen 639–750*. Berlin: Schwarz, 1996.
- Kelly, Gavin. "Ammianus and the Great Tsunami." *Journal of Roman Studies* 94 (2004): 141–167.
- . *Ammianus Marcellinus: The Allusive Historian*. Cambridge: Cambridge University Press, 2008.
- Kordosis, M. "The Limits of the Known Land (Ecumene) in the East According to Cosmas Indicopleutes. Tzinista (China) and the Ocean." *Byzantion* 69 (1999): 99–106.
- Kretschmer, Konrad. *Die italienischen Portolane des Mittelalters. Ein Beitrag zur Geschichte der Kartographie und Nautik*. Berlin: Olms, 1909.

- Krumbacher, Karl. *Geschichte der byzantinischen Literatur von Justinian bis zum Ende des Oströmischen Reiches (527–1453)*. Vol 1. 2nd ed. Munich 1897.
- Kubitschek, W. "Itinerarium Alexandri," *RE* 18 (1916): 2363–2366.
- Külzer, Andreas. *Peregrinatio graeca in Terram Sanctam. Studien zu Pilgerführern und Reisebeschreibungen über Syrien, Palästina und den Sinai aus byzantinischer und metabyzantinischer Zeit*. Frankfurt am Main: Lang, 1994.
- . "Die byzantinische Reiseliteratur. Anmerkungen zu ihrer literarischen Gestaltung." *Medium Aevum Quotidianum* 40 (Krems/ Donau 1999): 35–51.
- . "Reisende und Reiseliteratur im Byzantinischen Reich." *Symmeikta. Annual of the Institute for Byzantine Research* 14 (2001): 77–93.
- Laurent, V. "La "Notitia" de Basile l'Arménien." *Échos d'Orient* 34 (1935): 439–472.
- Lee, A. D. *Information and Frontiers: Roman Foreign Relations in Late Antiquity*. Cambridge: Cambridge University Press, 1993.
- Lemerle, Paul. *Le premier humanisme byzantin. Notes et remarques sur enseignement et culture à Byzance des origines au X siècle*. Paris: Presses universitaires de France, 1971.
- Leppin, H. "Heretical Historiography: Philostorgius." *Studia Patristica* 34 (2001): 111–124.
- Lesmueller-Werner, A., and I. Thurn, eds. *Iosephi Genesii Regum libri quattor = Corpus Fontium Historiae Byzantinae* 14. Berlin, New York: de Gruyter, 1978.
- Löhberg, Bernd. *Das "Itinerarium provinciarum Antonini Augusti."* Ein kaiserzeitliches Straßenverzeichnis des Römischen Reiches. Berlin: Frank & Timme, 2006.
- Madathil, John Oommen. *Kosmas der Indienfahrer. Kaufmann, Kosmologe und Exeget zwischen alexandrinischer und antiochenischer Theologie*. Vienna: Kulturverlag, 1996.
- Malamut, Élisabeth. *Sur la route des saints byzantins*. Paris: CNRS, 1993.
- Mansfeld, Jaap. *Heresiography in Context: Hippolytus' "Elenchos" as a Source for Greek Philosophy*. Leiden: Brill, 1992.
- Matthews, J. F. "Olympiodorus of Thebes and the History of the West." *Journal of Roman Studies* 60 (1970): 79–97.
- Miller, Konrad. *Itineraria Romana. Römische Reisewege an der Hand der Tabula Peutingeriana*. Stuttgart: Strecker und Schröder, 1916. Reprint Rome 1964.
- Mittenhuber, Florian. *Text und Kartentradition in der Geographie des Klaudios Ptolemaios. Eine Geschichte der Kartenüberlieferung vom ptolemäischen Original bis in die Renaissance*. Bern: Bern Studies in the History and Philosophy of Science, 2009.
- Moravcsik, G., and R. J. H. Jenkins, eds. *Constantine Porphyrogenitus, De administrando Imperio = Corpus Fontium Historiae Byzantinae* 1. Washington DC: Dumbarton Oaks Center for Byzantine Studies, 1967.
- Muller, Carl. *Geographi graeci minores. E codicibus recognovit, prolegomenis annotatione indicibus instruxit, tabulis aeri incisus illustravit*. Paris: Firmin Didot, 1855, 1861. Reprint Hildesheim: Olms 1990.
- Nerlich, Daniel. *Diplomatische Gesandtschaften zwischen Ost- und Westkaisern 756–1002*. Bern: Lang, 1999.
- Neugebauer, Otto. *The Exact Sciences in Antiquity*. 2nd ed. New York: Dover, 1969.
- . "A Greek World Map." In *Le Monde Grec. Pensée, littérature, histoire, documents. Hommages à C. Préaux*, 312–317. Brussels: Éditions de l'Université de Bruxelles, 1975.
- Nordenskiöld, Adolf Erik. *Periplus: An Essay on the Early History of Charts and Sailing Directions*. Stockholm: Norstedt, 1897.
- Norman, A. F. *Antioch as a Centre of Hellenic Culture as Observed by Libanius*. Liverpool: Liverpool University Press, 2000.
- Pédech, Paul. *La méthode historique de Polybe*. Paris: Les Belles Lettres, 1964. [See especially pp. 515–597.]
- Pertusi, A., ed. *Costantino Porfirogenito, De thematibus. Introduzione, testo critico, commento*. Vatican: Biblioteca Apostolica Vaticana, 1952.
- Polaschek, E. "Ptolemaios als Geograph" *RE* S.10 (1965): 680–833.
- Pratsch, T. "Untersuchungen zu *De thematibus* Kaisers Konstantins VII. Porphyrogenetos." In *Varia V. Beiträge von Th. Pratsch, C. Sode, P. Speck und S. Takács = Poikila Vyzantina* 13, 13–145. Bonn: Habelt, 1994.
- Richard, Jean. *Les récits de voyages et de pèlerinages*. Turnhout: Brepols, 1981.
- Roller, Duane W. *Eratosthenes' Geography: Fragments Collected and Translated, with Commentary and Additional Material*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 2010.
- Rosen, Klaus. *Ammianus Marcellinus = Erträge der Forschung* 183. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1982.

- Rosenqvist, Jan Olof. *Die byzantinische Literatur: Vom 6. Jahrhundert bis zum Fall Konstantinopels 1453*. Berlin, New York: de Gruyter, 2007.
- Rougé, Jean. *Expositio totius mundi et gentium. Introduction, texte critique, traduction, notes et commentaire*. Paris: Éditions du Cerf, 1966.
- Sambursky, Samuel. *The Physical World of Late Antiquity*. London: Routledge & Keegan Paul, 1962. [See especially pp. 154–175.]
- Scholten, Clemens. *Antike Naturphilosophie und christliche Kosmologie in der Schrift De opificio mundi des Johannes Philoponos*. Berlin, New York: de Gruyter, 1996.
- Schreiner, P. “Städte und Wegenetz in Moesien, Dakien und Thrakien nach dem Zeugnis des Theophylaktos Simokates.” In *Spätantike und frühbyzantinische Kultur Bulgariens zwischen Orient und Okzident = ÖAW Schriften der Balkankommission, Antiquarische Abteilung* 16, ed. Renate Pillinger, 25–35. Vienna: Verlag der Österreichische Akademie der Wissenschaften 1986.
- . “Viaggiatori a Bisanzio: Il diplomata, il monaco, il mercante.” *Columbeis* 5 (1993): 29–39.
- Seemann, Klaus-Dieter. *Die altrussische Wallfahrtsliteratur. Theorie und Geschichte eines literarischen Genres*. Munich: Fink, 1976.
- Ševčenko, I. “Religious Missions Seen from Byzantium.” *Harvard Ukrainian Studies* 12/13 (1988/89): 7–27.
- Shepard, Jonathan, and Simon Franklin. *Byzantine Diplomacy*. Aldershot, Hampshire, UK: Variorum, and Brookfield, VT: Ashgate, 1992.
- Sphyroeras, Vasilis, Anna Avramea, and Spyros Asdrachas. *Maps and Map-Makers of the Aegean*, Translated by G. Cox and J. Solman. Athens: Olkos, 1985.
- Strobl, F. *Die Erdmessung des Eratosthenes*. Diss. Vienna, 1936.
- Stückelberger, A., G. Graßhoff, and F. Mittenhuber, eds. *Klaudios Ptolemaios, Handbuch der Geographie*. Basel: Schwabe, 2006–2009.
- Tabacco, Raffaella. *Itinerarium Alexandri. Testo, apparato critico, introduzione, traduzione e commento*. Firenze: Olschki, 2000.
- Talbert, Richard. “Cartography and Taste in Peutinger’s Roman Map.” In *Space in the Roman World: Its Perception and Presentation*, ed. Richard Talbert and Kai Brodersen, 113–141. Münster: Lit Verlag, 2004.
- Trapp, E. “Byzantinische Hadesfahrten als historische Quellen.” In *Diesseits- und Jenseitsreisen im Mittelalter. Voyages dans l’ici-bas et dans l’au-delà au moyen âge*, ed. Wolf-Dieter Lange, 215–225. Bonn, Berlin: Bouvier, 1992.
- Völker, Harald. *Himerios. Reden und Fragmente*. Wiesbaden: Reichert, 2003.
- von den Brincken, Anna-Dorothee. *Kartographische Quellen. Welt-, See- und Regionalkarten*. Turnhout: Brepols, 1988.
- Walter, Jochen. *Pagane Texte und Wertvorstellungen bei Lactanz*. Göttingen: Vandenhoeck and Ruprecht, 2006.
- Weber, Ekkehard. “Die Tabula Peutingeriana.” *Antike Welt* 15 (1984): 3–8.
- . “Ein neues Buch und das Datierungsproblem der Tabula Peutingeriana.” *Tyche* 27 (2012): 209–216.
- Weerakkody, D. P. M. *Tabrobanê: Ancient Sri Lanka as Known to Greeks and Romans*. Turnhout: Brepols, 1997.
- Wilkinson, John. *Egeria’s Travels: Newly Translated with Supporting Documents and Notes* 3rd ed. Warminster: Aris and Phillips, 1999.
- Wolska, Wanda. *La topographie chrétienne de Cosmas Indicopleustes. Théologie et science au VI siècle*. Paris: Presses Universitaires de France, 1962. [See especially pp. 167–183.]
- Wolska-Conus, Wanda. *Cosmas Indicopleustes, Topographie chrétienne. Introduction, texte critique, illustration, traduction*. 3 vols. Paris: Éditions du Cerf, 1968–1973.
- . “Geographie.” *Reallexikon für Antike und Christentum* 10 (1978): 155–222.